

Анатолій Щедрін

Релігія «джедай» як індикатор соціокультурних трансформацій техногенної цивілізації

Anatoliy Tshedrin

The religion of «Jedi» as an indicator of socio-cultural transformation of the technogenic civilization

It is proved that the religion of «Jedi» is an important indicator of social and cultural transformation of the technogenic civilization; reveals the relationship of the phenomenon of «Jedi» with globalizes mass culture; its «generating structure» is the movie «Star wars»; as has been established, the foundations of a new religion to the discourse and practice of philosophical-religious, religious-philosophical movements «New Age»; reveals the connection of the phenomenon of «Jedi» with the valuable attitudes of the consumer society.

Keywords: religion, technogenic civilization, socio-cultural transformation, «Star Wars», «Jedi», «New Age», mass culture, consumer society

Обґрунтовано, що релігія «джедай» є важливим індикатором соціокультурних трансформацій техногенної цивілізації. Розкрито зв'язок феномена «джедай» із глобалізованою масовою культурою, його «породжуючою структурою» є фільм «Зоряні війни», встановлено відповідність настанов нової релігії дискурсу і практиці філософсько-релігійних, релігійно-філософських рухів «New Age». Розкрито зв'язок феномена «джедай» з ціннісними настановами споживчого суспільства.

Ключові слова: релігія, техногенна цивілізація, соціокультурні трансформації, «Зоряні війни», «джедай», «Нью Ейдж», масова культура, споживачьке суспільство

Сучасна людина живе у світі постійних конфліктів, суперечностей, що набувають дедалі більшої гостроти, соціальних і природних катаклізмів, докорінних зрушень у системі «Людина–Світ». Ситуація, що склалася, свідчить про входження людства в чергову смугу глибинної соціокультурної трансформації, яка має певні індикатори. Це, перш за все, зміна явлень людини про саму себе, своє буття, своє місце і свої можливос-

ті в світі; зміна уявлень про світ, зростання есхатологічних настроїв і очікувань. Виникають нові явища як в контексті сталих соціальних інституцій, культурних практик, так і нові форми освоєння світу, що формуються в окремих локусах збуреного соціокультурного простору внаслідок некерованого фокусування культурних трендів. Серед них певне місце посідає вкрай цікавий феномен, що увійшов у постмодернову буденність, у культурний універсум сьогодення «з екрану», – мова йде про «джедаїзм», феномен «джедай».

Джерела і публікації на тему дослідження. Головним джерелом, «породжуючою структурою» «джедаїзму», феномена «джедай» є фільм Зоряні війни, супутні феномени і субкультури, що сформувалися біля нього. Сама структура Зоряних воєн як цілісного феномена культури, що належить до певної епохи, її культурного універсуму, є досить складною: вона містить у собі шість кінофільмів, анімаційні серіали, мультфільми, телефільми, книги, комікси, відеоігри тощо. Їх поєднує певний образний лад, єдина сюжетна лінія, яка розгортається в фантастичному універсумі Всесвіту Зоряних воєн, початок якої поклав американський режисер Джордж Лукас на початку 70-х років ХХ ст. Важливі світоглядні «параметри», закладені вже в перший фільм майбутньої фантастичної саги, віддзеркалювали (і формували) важливі тренди розвитку культури доби постмодерну.

Методологічне значення у дослідженні феномена «джедай» має дотримання принципу історизму, який передбачає звернення до першоджерел задуму Зоряних воєн – дослідження Джозефа Кемпбелла з порівняльної міфології, яке відіграло роль однієї зі суттєвих світоглядно-культурологічних засад Джорджа Лукаса¹. Феномен «джедай», безумовно, належить до філософсько-релігійних рухів (далі – ФРР), нових релігійних рухів (далі – НРР) і течій, угруповань тощо, які набули назву «New Age» («Нью Ейдж»), що самі по собі є важливим індикатором тих соціокультурних зрушень, у смугу яких вступило людства з останньої чверті минулого століття. І, як завжди у минулому, екзотичність нового артефакту іноді не дозволяє сучасникам оцінити його індикативний характер. До вивчення численних ФРР – НРР, що проявилися у західному сегменті пізньомодернового соціокультурного простору, докладали чималих зусиль Т. Роззак (Theodore Roszak), інші закордонні, а згодом і вітчизняні дослідники². Приналежність феномена «джедай» до ФРР – НРР

сьогодення, що є індикаторами епохи соціокультурної трансформації, потребує залучення праць, які сприяють аналізу інваріанту його світоглядних засад. Ними є «проблемні блоки», які є конче необхідними для аналізу процесів культуротворення перехідної доби, до яких привернув увагу М. О. Хренів (Н. А. Хренов). Саме взаємодія цих блоків зробила можливим оформлення феномену медіакосмізму, зафіксованому молоддю дослідницею О. С. Акіменко³.

Поява феномена «джедай» в культурному універсумі викликала жваве обговорення у Мережі, в якому визначилась публіцистична спрямованість. До нього долучилися М. Горський (Николай Горский); М. Баранів (Николай Баранов); ієромонах Тавріон (Таврион (Смыков), ієромонах); Р. А. Силантьєв (Р. А. Силантьев); О. Сергеев (Александр Сергеев) та ін. Розпочато також і філософсько-культурологічне вивчення феномена «джедай», його зв'язків з релігією та масовою культурою⁴.

Подальше філософсько-культурологічне вивчення феномена «джедай» передбачає його аналіз як важливого індикатору соціокультурних трансформацій техногенної цивілізації; розкриття зв'язків феномена «джедай» із глобалізованою масовою культурою, фільмом «Зоряні війни» як її органічною частиною; роль масової культури як «породжуючої структури» нової релігії; аналіз співвідношення настанов нової релігії дискурсу з практикою філософсько-релігійних, релігійно-філософських рухів «New Age»; аналіз зв'язків феномена «джедай» з ціннісними настановами споживацького суспільства.

Феномен «джедай» і глобалізована масова культура. Фантастична сага Зоряні війни (англ. Star Wars) протягом майже чотирьох десятиліть перетворилася на помітний феномен масової культури, який набув глобалізованого характеру.

Перший фільм саги Зоряні війни, якій судилося тривале життя спочатку в західному сегменті соціокультурного простору, а потім і глобалізованому культурному універсумі сьогодення, вийшов 25 травня 1977 р. Власне саме він називався Зоряні війни; але після виходу наступного епізоду, у першому фільмі з'явився підзаголовок Нова надія. Перший фільм майбутньої фантастичної саги мав величезний (і невпинно зростаючий) вплив на міжнародну масову культуру, супроводжувався зростанням кількості «мікрорморфем» у контексті домінантної культурної форми, що почала складатися в останній чверті ХХ ст. Фанати кіноепопеї

почали дедалі активніше об'єднуватися у фан-клуби, а також клуби рольової реконструкції, що було індикатором виникнення нових субкультур і засадою їх подальшої еволюції. Еволюція ансамблю культурних морфем, що сформувалися довкола Зоряних війн, відбувалася вже в іншому контексті, аніж у 60-70-ті роки ХХ ст. У попередній період феномени масової культури перетворювалися на квазірелігії з помітним супротивом і труднощами (джерелом яких були сцієнтистські орієнтації техногенної цивілізації) і через опосередковані ланцюги, – варто згадати Книгу Урантії, або уфологічні культури.

Ще один штрих, який може бути показовим з точки зору розуміння контекстуальних механізмів відтворення засад конкретного НРР. Фанатами була розроблена також система фехтування у відповідній стилістиці – саберфайтинг. Ця подія резонувала, органічно «накладалася» на поширення східних єдиноборств, що почали швидко розповсюджуватися в глобалізованому соціокультурному просторі. Кіноепопея поклала також початок ще одному ансамблю культурних морфем – цілому однойменному фантастичному піджанру в кінематографі – «зоряні війни». Зрушення у культурному універсумі свідчили, що виникнення нового релігійного руху (НРР) під назвою «джедаїзм» на основі цієї кіноепопеї ставало питанням часу.

А втім, однойменна книга-новелізація фільму А. Д. Фостера й Дж. Лукаса, що розповідала про події майбутнього Епізоду IV: Нова надія, з'явилася ще в 1976 р. Продюсери 20th Century Fox побоювалися провалу майбутнього фільму в прокаті, і вирішили випустити книгу раніше, щоб оцінити її успішність⁵. Створений фільм мав величезний касовий успіх, що фактично врятувало компанію 20th Century Fox від банкрутства, яке їй загрожувало. Коли сумніви в окупності проекту відпали, а успіх став очевидним, створений фільм набув звичний підзаголовок Епізод IV: Нова надія, що відкривало простір для реалізації тієї сюжетної лінії, яка була закладена першим фільмом майбутньої кіноепопеї Зоряні війни. І незабаром за ним з'явилися ще два продовження – в 1980 і 1983 рр., які утворили першу трилогію (епізоди IV–VI).

Через двадцять років після виходу першого фільму, в 1997 р., оригінальна трилогія (епізоди IV–VI) була перероблена, з поправками на науково-технічний прогрес, – додаванням комп'ютерних спецефектів і випущена в повторний прокат. У повторному прокаті фільми зібрали

відповідно 256,5 млн, 124,2 млн і 88,7 млн доларів. Доходи від супутніх товарів (іграшки, одяг тощо) перевищили 20 млрд доларів. Ця комерціалізація субкультури Зоряних війн стає суттєвою засадою набуття новою субкультурою характеру і світоглядного змісту, притаманного НРР.

Через двадцять два роки після виходу першого фільму на екрани був випущений *Star Wars: Episode I* й Дж. Лукас почав працювати над другою трилогією. За його визнанням, сама ідея фільму виникла під впливом досліджень Джозефа Кемпбелла з порівняльної міфології, – зокрема, його фундаментальної праці «Герой з тисячею облич». В цій обставині досить рельєфно відбився ще один процес, що стає суттєвою ознакою культурного універсуму епохи – зростаюча архаїзація всього ансамблю культурних морфем, що його утворюють⁶. Кризовий стан культури, який дедалі рел'єфніше почав проявлятися з початку 60-х років ХХ ст., є первинною «породжуючою структурою» щодо феномена «джедай».

Феномен «джедай» і «New Age». Феномен «джедай», перш за все, віддзеркалив глибоку кризу, що має світоглядні, антропологічні, інституційні та інші виміри, яку зазнає релігія. Одним з виразників її «кризового тренду», його специфічним соціокультурним індикатором-репрезентантом, стає динамічна множина ФР – НРР, течій, угруповань тощо, які набули назву «New Age» («Нью Ейдж»). «New Age» – англійський термін, який, зазвичай, перекладають по-різному («Новий Час», «Новий Вік»); але найбільш влучним перекладом є, мабуть, «Нова Ера». ФРР – НРР «New Age» репрезентовані численними субкультурами і утворюють у культурному універсумі сьогодення потужний соціокультурний кластер, ансамбль культурних морфем різної соціальної, світоглядної спрямованості й аксіологічного забарвлення. Підвалини зазначеного кластера сягають у попередні епохи, а зміст утримує численні відбитки не тільки сучасних докорінних соціокультурних трансформацій, але й відлуння минулого. Кластерна природа забезпечує дію механізмів культурної спадкоємності і є запорукою «далекодії» в універсумі культури.

ФРР – НРР «New Age», репрезентовані широким ансамблем культурних морфем різної природи і спрямованості, намагаються дати відповідь також і на проблеми буття самої людини, які набувають космічних вимірів. Вони явно або неявно намагаються пропонувати відповіді на питання, що стали перед людською спільнотою на межі, «зламі» тисячоліть. «Транслятором» настанов ФРР – НРР «New Age» у добу докорін-

них соціокультурних трансформацій стають Зоряні війни, які перетворюються на вторинну «породжуючу структуру» щодо феномена «джедай».

Інваріантом світоглядних засад численних ФРР – НРР «New Age», що є феноменами епохи соціокультурної трансформації, є «проблемні блоки», до яких привернув увагу М. О. Хренів. Це, перш за все, зміни у відношенні людини до простору й часу; активізація міфу й архетипу; культ творчості; відкриття логіки «вічного повернення»; есхатологічні переживання історії; активізація особистості маргінального типу; криза колективної ідентичності; автономізація видів мистецтва й «ренесанс» естетичних теорій синтезу⁷. Точкою фокусування зазначених трендів розвитку культури, їх «точкою зборки», стають Зоряні війни, а через них – феномен «джедай».

«New Age»: від фантастичної кіноепопеї до релігії. На межі століть суттєві аспекти ньюейджерівського дискурсу перетворилися на системоутворюючу ідею фантастичної кіноепопеї Зоряні війни; вона стає помітним елементом «медіакосмічного» сегменту масової культури. «Медіакосмізм» – категорія, яка має неабияку евристичну «потужність», введена до методологічного апарату філософсько-культурологічних досліджень О. С. Акіменко, влучно відбиває процеси космізації культури з далекосяжними наслідками, що, в свою чергу, є індикативними відносно становлення техногенної цивілізації.

«Медіакосмізм» відбив (у різних, іноді хибних, іноді потворних, іноді змістовних формах), перш за все, докорінні зміни у відносинах людини до простору й часу, що було показником досягнення, сходження на новий щабель розвитку техногенної цивілізації. Саме з другої половини ХХ ст. на обрії її розвитку з'явилася проблема перетворення від моноцентричної, «моноядерної», нерозривно пов'язаної з материнською планетою, в поліцентричну, «поліядерну», застраховану від прикрих «випадковостей» астрономічного, геологічного, медико-біологічного характеру (астероїди, комети; супервулкани; глобальні пандемії тощо). Процес набуття поліцентричного характеру кожною цивілізацією (принаймні субстратно близької Homo Sapiens'у) означає її становлення як цивілізації космічної. Водночас «медіакосмізм» продовжує опанування людиною ще одного часового виміру – майбутнього.

Отже, зазначений «медіакосмічний» сегмент масової культури, яка прискорено починає набирати глобального характеру, репрезентова-

ний ансамблем культурних морфем, численними феноменами, які мають світоглядно-релігійні виміри. Він репрезентується в масовій культурі західного сегмента Модерну, – в англо-американській фантастиці з другої третини ХХ ст., у кінематографі численними «космічними операми» тощо. Згодом чинниками цього сегмента стають також серіали Зоряний шлях (Star Trek; Джин Родденберрі та ін), Вавілон-5 (Babylon 5; реж. Джозеф Майкл Стражинські) та ін., у яких прихильники і дослідники починають вбачати не тільки пригодницький шар (якого вимагає специфіка буття людини великих міст, техногенної цивілізації, мешканців «сталних печер», за А. Азімовим), але й глибокий філософсько-релігійний зміст.

Всеосяжна трансформація техногенної цивілізації дійсно супроводжується кризою ідентичності, яка охоплює соціальних суб'єктів, культурних акторів різної природи, різного рівня. «Людина космічна» – яке місце вона посідає у Всесвіті? Яке місце людини серед інших проявів Розуму у «зоряному світі» й Універсумі – ансамблі світів онтологічно різної природи? Виникнення цих та низки інших, генетично і логічно пов'язаних із попередніми питань, ведуть до того, що діапазон пошуків нової ідентичності, що розпочинається в культурі, набуває надзвичайно широкого характеру, амплітуда коливання суспільного інтересу виходить за межі шкали сталих соціокультурних форм. До останніх належать і світові персоналістичні релігії. В «осьовий час», хронологічно близько від нього, персоналі стичні релігії були варіантами вирішення кризи ідентичності, яка виникає на зламах епох. В умовах докорінної соціокультурної трансформації сьогодення стає дедалі очевиднішим, що світові персоналістичні (перш за все, аврамичні) релігії навряд чи збережуться (як колегії авгурів чи гаруспівів в Стародавньому Римі), а ФРР – НРР «New Age» є вікнами до «постхристиянської цивілізації»⁸. (Хоча Ф. Херберт, творець Світу Дюни, або П. Андерсен, автор Хрестоносців Космосу, навряд чи з цим погодилися б).

Відношення персоналістичних (аврамичних) релігій з майбутнім визначаються драматизмом, про що свідчить досвід розгортання секуляризаційних процесів у Європейському Союзі. Настанови «толерантності» викорінюють тут християнство з ефективністю, якій міг би позаздрити керівник Союзу Войовничих Безвірників колишнього СРСР Є. М. Ярославський (Губельман). Що не кажіть, а Європа є Європа!

Перетворення антихристиянських настанов, що набуло характеру потужного тренду в розвитку західної культури, відбилося, як зазначалося раніше, і в інших феноменах «медіакозмичного» сегмента масової культури, – зокрема, в серіалі Зоряний шлях. Тому твердження про те що, вже «перший православно-богословський розгляд понятійного світу «Зоряного Шляху», – наголошує ієромонах Тавріон (Смиків), – ставить своїм завданням намітити саме точки дотику цього світу із православним світоглядом»⁹ є не що інше, як своєрідний «соціокультурний оксюморон», – у «сконструйованих» релігіях доби постмодерну немає місця антропоморфному персоналістичному Богу. Останній є конкретно історичним віддзеркаленням суперечливого процесу становлення принципово нового типу особи – носія світоглядних настанов «осьового часу», – яка докорінно відрізнялася від доби Архаїки. Постмодернова особа як «субстратна засада» нових світоглядних настанов є дистанційованою від уявлень про антропоморфного персоналістичного Бога. І, як підбив би підсумки цієї ситуації відомий герой І. Ільфа і Є. Петрова, – «Это твёрдо установленный медицинский факт!». Трансформація сталих релігійних форм (і, не в останню чергу, під впливом настанов ФРП – НРР «New Age») набуває незворотного характеру.

Докорінна трансформація техногенної цивілізації супроводжується черговою «орієнтальною хвилею»¹⁰. Пошуки нової суб'єктності людства, що стоїть на порозі нових просторово-часових вимірів власного буття, супроводжуються пожвавленням крос-культурних зв'язків, намаганням залучити до нового світогляду, що формується, інші елементи. При цьому зазначені процеси наштовхуються на іноді явний, іноді латентний європоцентризм. Автор пригадує власну збентеженість, яка виникла ще при написанні курсової роботи з філософських питань освоєння космосу в далекому 1973 р. Одним з її блоків була творчість К. Ціолковського. Ну, було зрозуміло, «формула Ціолковського»; ну, було зрозуміло, «життя у невагомості», або «цільнометалевий дирижабль», чи астроінженерна діяльність. Але – «Нірвана»! І «батько космонавтики», що «марнував» на неї свій час – її автор! Цей концептуальний конфлікт, що утворився в свідомості студента третього курсу, дуже коректно вирішив науковий керівник, якого пригадую з великою вдячністю, – доцент Г. М. Садовський. Людина вільнодумна, він зміг ненав'язливо підкреслити, що соціальна реальність є більш складною, ніж ідеологічні кон-

структи 70-х років минулого століття, у які не «вписувалася» ані Нірвана, ані космістсько-християнська Філософія загальної справи М. Федорова, ані Опанування часом В. Муравйова.

Більш плідними виявилися підходи до пошуку «точок дотику» з настановами ФРР – НРР «New Age» (власне, одним з яких є джедаїзм, феномен «джедай») у симпатиків буддизму. Вони також мали на меті виявити тотожність «поняття єдиної сутності, взаємодіючої з усім всесвітом, відомої під назвою «брахман», притаманного буддизмові з визначенням із Зоряних воєн, що «все є енергія». Джедаїзм і буддизм, на думку автора, «збігаються, тому що обоє вони суть універсальні концепції. Ні в «Зоряних війнах», ні в буддизмі немає бога як вищої сутності, якому варто поклонятися; усім управляють всесвітні закони. Як учив Будда, всі ми, по суті, являємо собою єдине ціле, і немає ніякого сенсу у відокремленні й поділі»¹¹.

Соціокультурна трансформація техногенної цивілізації супроводжується активізацією міфу й архетипу, яка тягне за собою, як зазначалося, зростаючу архаїзація всього ансамблю культурних морфем. У джедаїзмі як новому феномені ФРР – НРР «New Age» яскраво і переконливо для «пересічної людини» виявилася система світоглядних принципів, що складається в процесі докорінної соціокультурної трансформації сьогодення. Світогляд «людей New Age» в тій або іншій мірі визначається додержанням принципу монізму, в основі якого проглядається своєрідний «космічний аніматизм». Саме з нього виводиться все різноманіття космосу, джерелом якого є Єдина Божественна Енергія, або безособовий Бог («Сила»). Пантеїзм – віра в те, що «Бог – це Все й Усе – це Бог», – який є індикатором епох соціокультурної трансформації, водночас також є спонукальною силою пошуків Бога, Божественного у кожній людині, у кожному прояві природи. Цей аспект ньюейджерівського дискурсу безпосередньо втілюється в «світоглядний каркас» кіноопеї Джорджа Лукаса, а його виразником стає джедаїзм. Наставам ФРР – НРР «New Age» відповідає також і очікування неофітами джедаїзму відкриття божественності усередині себе шляхом внутрішньої трансформації¹².

Процеси соціокультурної трансформації техногенної цивілізації, космізація культурного універсуму, зростання кризових явищ в традиційно-доктринальних релігіях, пошуки нової ідентичності, які охопили соці-

альні суб'єкти, культурні актори різної природи, – фокусування цих та інших культурних трендів привело до виникнення джедаїзму, перетворилося на спонукальну силу його подальшого розвитку. На початку XXI ст. у Великобританії чисельність джедаїстів, за різними оцінками, оцінювалася від 0,7% до 1,5% від усього населення; це склало понад 390 тис. осіб, – більше, аніж буддистів.

Показовим є те, що більшість із джедаїстів рекрутувалася з лав сучасного «когнітаріату», мешкала у великих університетських центрах – Брайтоні, Кембриджі, Оксфордї. Крім того, понад 70 тис. «прихильників Сили» виявилось в інших англomовних країнах – в Австралії, у Новій Зеландії їх нараховується 53 тис., у Канаді – близько 20 тис.¹³.

Успіх фільму корегувався з процесом «зворотного перетворення» його світоглядних засад на основоположення власне джедаїзму, який розпочав експансію в глобалізованому соціокультурному просторі, а джедаїзм був каталізатором інтересу загалом до його чергових продовжень. Слід зазначити, що процес цей розгортається в контексті тих нових реалій, що визначають специфіку суспільства масового споживання, його перетворення у субстрат культурного універсуму сьогодення. Релігійний комплекс, як і інші культурні практики доби постмодерну, зазнає тут «плазуючої деконструкції», втрачає цілісність, набуває варіативності, синкретичності, додаткових екзистенційних вимірів, що наближають сталі культурні, в тому числі й релігійні, практики до реалій нової епохи, життєвого світу особи-споживача. Тому виникнення, відтворення, трансляція джедаїзму, зазначає О. Сергеев, «відповідне сучасній епосі», бо «людині вигідно й зручно ідентифікувати себе джедаєм». У зазначеній світоглядній позиції «може бути все: від розважальних елементів до медитації й містицизму», і саме тому «джедай усвідомлює свою приналежність до релігії й на рівні підсвідомого задовольняється тим, що прилучається до сурогату сакрального», а сам джедаїзм разом з варіативністю й розмитістю стає феноменом квазірелігії, «релігією споживання»¹⁴.

Аналіз процесів, що розгортаються в культурному універсумі сьогодення, свідчать про те, що релігія «джедай» є важливим індикатором соціокультурних трансформацій техногенної цивілізації, зокрема, зміни хронотопу її буття. Сам складний і багатовимірний феномен «джедай», що далеко виходить за межі власне релігії, має зв'язок із глобалізованою масовою культурою. Феномен «джедай» генетично пов'язаний з масо-

вою культурою, яка є первинною «породжуючою структурою» джедаїзму, феномену «джедай», а безпосередньою – є фільм Зоряні війни. Початок трансформації феномену «джедай» в одну з ФРР – НРР доби постмодерну був зумовлений відповідністю його світоглядних настанов дискурсу і практиці більш «ємному» за обсягом феномена «New Age». ФРР – НРР «New Age» явно або неявно намагаються пропонувати відповіді на питання, що стали перед людською спільнотою на межі, «зламі» тисячоліть, в умовах докорінної трансформації техногенної цивілізації. Кластерна структура рухів «New Age», фрактальна природа самого феномена «New Age», самоповторення структур на мега-, макро-, мікросоціальному рівнях, зумовлюють необхідність аналізу не тільки механізмів відтворення окремих елементів нової релігійності, езотеричних форм освоєння дійсності, які набувають цілісність і не аби яку динаміку, а й самих процесів культуротворення сьогодення. Феномен «джедай», джедаїзм як НРР, є індикатором зв'язку масової культури з ціннісними настановами споживацького суспільства.

- ¹ Кэмпбелл Дж. Герой с тысячью лицами. – К.: София, 1997. – 336 с.
- ² Щедрін А. Т. Релігійно-філософські рухи «Нової Ери» // Культура України: зб. наук. пр. / Харк. держ. акад. культури. – Х.: ХДАК, 2014. – Вип. 46. – С. 33-42.
- ³ Акіменко О. С. Медіакозмівована модель світоустрою: реновація минулого чи амортизація сучасності? // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2013. – № 4. – С. 77-81.
- ⁴ Щедрін А. Т. Феномен «джедай» у культурному універсумі сьогодення: між релігією й маскультом // «Розвиток суспільних наук: європейські практики і національні перспективи»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 25-25 грудня 2015 року). – Л., 2015. – С. 16-20.
- ⁵ Лукас Дж. Звёздные войны: Фантастические сказки. – Мн.: РИФ «Сказ»; ПКФ «Издательский Дом», 1993. – 336 с.
- ⁶ Щедрін А. Т. Анімїзм як засада «вторинної» міфотворчості: соціокультурна еволюція // Наукові записки ХВУ. Серія: Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Х., 2004. – Вип. 3 (21). – С. 77-90.
- ⁷ Хренов Н. А. Социальная психология искусства: переходная эпоха. – М.: Альфа-М, 2005. – С. 71.
- ⁸ Щедрін А. Т. «Нові» релігії, окультино-містичні течії та «вторинна» міфотворчість: «вікна» до «постхристиянської» цивілізації? // Культура України. – 2006. – Вип. 17. – С. 49-60.
- ⁹ Таврион (Смыков), иеромонах. Религиозные мотивы «Звездного Пути»

- [Информационно-аналитический портал Богослов.Ru] 31 мая 2013 г. – Режим доступа: URL: <http://www.bogoslov.ru/text/print/3279783.html>.
- ¹⁰ Щедрін А. Т. Неоорієнтальна складова в постмодерновій приватній релігійності: українські контексти глобалізаційних трансформацій / А. Т. Щедрін // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: зб. наук. пр.: наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту: у 2 т. – Рівне, 2009. – Т. 2. Вип. 15. – С. 156-161.
- ¹¹ Баранов Н. Философия Буддизма и Звездные Войны / Николай Баранов [Электронный ресурс] // Знаки Судьбы. Электрон. текст. дан. [Б.м.], 2009-2012, 23.04.2012 17:52:32. – URL: <http://www.znakisudbi.ru/buddizm/filosofiya-buddizma-i-zvezdnie-voyni.html>.
- ¹² Щедрін А. Т. Феномени «New Age» як індикатор соціокультурних трансформацій сьогодення // Історія релігій в Україні. Наук. щорічник 2014 р. / Відділення релігієзнавства Ін-ту філос. НАН України. – Львів, «Логос», 2014. – Кн. II. – С. 117-125.
- ¹³ Горский Н. Джедаизм: религия, основанная на микроорганизмах [Информационно-аналитический портал «Комментарии». 25/05/2011 14:34. – Режим доступа: URL:<http://comments.ua/life/259804-dzhedaizm-religiya-osnovannaya.html>.
- ¹⁴ Сергеев А. «Рыцари» из далекой-далекой галактики на улицах современных городов [Электронный ресурс] // Богослов.Ru. Электрон. текст. дан. [Б.м.], 20 января 2015 г. URL. – Режим доступа: <http://www.bogoslov.ru/text/print/4392471.html>.